

ORIGINEA DIALECTELOR ROMÂNEȘTI ÎN CONCEPȚIA LINGVIȘTILOR ROMÂNI

Marin Petrișor
Universitatea Ovidius Constanța

Die Herkunft der rumänischen Dialekte aus der Perspektive rumänischer Linguisten

Die Einigkeit des Ur-Rumänischen, soweit sie von Forschern bewiesen werden konnte, leitet sich eigentlich aus der Einigkeit des als Norm akzeptierten vulgären Lateins ab. Für die Einigkeit des Rumänischen wird von dem Latein der Apenninen- und Balkanregion im Süd-Osten Europas ausgegangen. Die von den meisten Wissenschaftlern akzeptierte Periode entspricht in groben Zügen dem Übergang vom Lateinischen zum Neu-Lateinischen in der rumänischen gesprochenen Sprache. Die Anfänge des Rumänischen fallen zusammen mit der Isolierung des Lateinischen durch die Entstehung des slawischen Korridors, der die Entwicklung des gesprochenen Lateins im Süd-Osten Europas und dem Latein in Rumänien aufgehalten hat. Die Endperiode kann auf das X. und XI Jahrhundert festgelegt werden, wenn die Verhältnisse zwischen den Regionen nördlich und südlich der Donau wegen zahlreicher außerlinguistischer Ursachen unterbrochen wurden.

Unitatea străromânei, atât cât a putut fi ea demonstrată de cercetătorii problemei, decurge din unitatea latinei vulgare acceptată ca normă (Rosetti, 1964, I, p. 55), în general, și a latinei vulgare orientale din care s-a format grupul de limbi romanice apenino-balcanic, în special (ibidem, p. 42-46). Termenul de *străromână*, folosit de Sextil Pușcariu (1940), se potrivește mai bine decât termenii de *română (primitivă) comună* și de *protoromână*, pentru motivele pe care le vom prezenta în acest capitol. Perioada acestei unități, acceptată în linii mari de majoritatea cercetătorilor, corespunde trecerii limbii vorbite în această parte a României de la faza latină la faza neolatină. Pentru română putem lua în considerație ca perioadă de început izolarea latinei, prin crearea cordonului slav, care a întrerupt legăturile dintre limba latină vorbită în sud-estul Europei și latina din restul României, iar ca perioadă finală, secolele al X-lea – al XI-lea, când, datorită numeroaselor cauze de natură extralingvistică, legăturile dintre nordul și sudul Dunării încetează.

Această unitate tipologică a limbii latine vulgare adusă de coloniști în întregul spațiu de etnogeneză românească a fost departe de a fi urmarea unei unități genealogice. Pe de o parte, latina vulgară era vorbită de coloniști cu genealogii diverse, pe de altă parte, a fost însușită de băștinași nord și sud-

dunăreni, a căror genealogie comună nu poate fi demonstrată. Limba acestor băștinași a tins spre o unificare tipologică, dar ca în oricare limbă vie procesul de unificare a fost însoțit de procesul de diversificare.

În acest fel, în unitatea străromână au apărut varietăți de limbă care au condus la formarea grupurilor dialectale, la individualizarea cărora au contribuit treptat numeroși factori lingvistici: grupări și regrupări de paradigme nominale și verbale, crearea unui inventar fonetic și fonologic propriu, influențele limbilor în contact, poate, dar greu de dovedit, substratul. Factorii extralingvistici, asupra cărora nu vom insista în cazul de față, au avut un rol hotărâtor în destrămarea relativei unități.

Dacă unitatea tipologică primară a fost acceptată, în principiu, de toți cercetătorii, cu unele deosebiri pe care Al. Rosetti le explică prin faptul că idiomurile înrudite iau din trunchiul comun tendințele, pe care apoi le dezvoltă independent (Rosetti, 1964, IV, p. 132), părerile sunt foarte împărțite atunci când este abordată problema formării grupurilor dialectale.

Primele contribuții îi aparțin lui Ovid Densusianu. Deși în ce privește cercetările asupra dialectelor românești nu are la îndemână decât câteva studii ale lui G. Weigand și Fr. Miklosich, Ovid Densusianu se ocupă de fiecare dialect în parte, dovedind o intuiție extraordinară.

Privitor la dacoromână, el consideră că în acest dialect se delimitează două arii: o arie cu labialele intacte, care conservă fidel fonetica latină, și o arie cu labialele palatizate, care reprezintă un alt strat de limbă și este urmarea unui val de macedoromâni care au trecut Dunărea în secolele al VI-lea și al VII-lea (chiar și mai târziu), așezându-se peste băștinași. Din fuziunea celor două elemente au rezultat dacoromânii și dacoromâna. Punctul acesta de vedere a fost apoi însușit de Mozes Gaster și de Lazăr Șăineanu.

În ce privește aromâna, O. Densusianu pornește de la ideea că zonele cel mai intens populate cu aromâni sunt Epirul și Tesalia. Dacă aromânii s-ar fi format acolo, ar fi însemnat să se găsească în limba lor cuvinte din greaca veche, dar cele mai vechi cuvinte grecești din limba română, în general, au intrat direct în latina vulgară. Unele dintre ele sunt cunoscute și limbilor romanice de centru și de vest. Adevăratul strat de cuvinte grecești este recent, căci aceste cuvinte nu prezintă legile fonetice care au acționat asupra cuvintelor intrate direct în latina vulgară, ceea ce înseamnă că ele au pătruns după așezarea

aromânilor în nordul Greciei și în Macedonia. O. Densusianu este primul învățat român, care bazându-se pe informațiile istoricilor bizantini, preluate de la el de ceilalți lingviști români, afirmă că patria primitivă a aromânilor a fost mult mai la nord-est, în apropierea Dunării și în contact direct cu dacoromânii. Din această parte, aromânii au plecat spre periferia Peninsulei Balcanice, începând cu secolul al VI-lea, odată cu venirea slavilor, punct de vedere care nu poate fi acceptat, datorită fondului slav comun tuturor dialectelor românești.

Discutând originea meglenoromânilor, O. Densusianu adoptă o poziție originală, care n-a fost împărtășită de nici un cercetător al problemei. El consideră că meglenoromânii reprezintă o colonie veche dacoromână pe teritoriul macedonean al Meglenului, fiind urmarea unei mișcări opuse, de la nord la sud. Coborârea lor a avut loc în secolele al X-lea, al XI-lea, căci în graiul lor n-a pătruns nici un cuvânt maghiar. În Meglen, ei s-au amestecat cu pecenegii, care s-au stabilit acolo în anul 1091, după ce au fost zdrobiți de Alexis I Comnenul. Argumentul hotărâtor stă în numeroasele asemănări cu dialectul dacoromân, toate inovații, în comparație cu asemănările pe care le prezintă cu dialectul aromân, mai puține, toate fapte de conservatorism, care puteau fi păstrate independent de fiecare dialect în parte. Abia târziu, meglenoromâna a fost supusă unei influențe din ce în ce mai puternice din partea aromânei care a dus la asimilarea meglenoromânilor de aromâni.

Referitor la istroromână, el susține că acest dialect nu este legat de latina vorbită odinioară în Dalmația. Judecând după fenomenul rotacismului, care afectează tot materialul latin și câteva cuvinte de origine veche bulgară, strămoșii istroromânilor sunt înrudiți cu moșii dacoromâni, care cunosc deopotrivă fenomenul rotacismului. Cuvintele de origine croată și venetă nu prezintă rotacism. Prin păstrarea nealterată a labialelor urmate de iot, istroromâna se dovedește a fi aparținut în trecut domeniului dacoromân. Oricât de nefondat pare de la început acest punct de vedere privitor la patria primitivă a istroromânilor, el a fost acceptat, cu mici deosebiri, de Iosif Popovici, Al. Rosetti și N. Drăganu.

Contradicțiile și lacunele din concepția lui O. Densusianu sunt explicabile, dacă ținem seama că cercetările în această direcție erau abia la început.

Un evident progres se constată, sub mai multe aspecte, în cercetările lui Sextil Pușcariu (1940, p. 244-256). Pentru el, patria primitivă a românilor a cuprins un teritoriu întins la dreapta și la stânga Dunării.

Reconstituirea grupurilor de români, din perioada străromână, nu poate fi făcută decât prin argumente lingvistice. Savantul clujean a delimitat un grup al românilor sudici din care au derivat *aromânii* și *meglenoromânii*, punct de vedere cu totul diferit de cel formulat de O. Densusianu. Vecinătatea acestora în cadrul străromânei este asigurată de câteva particularități fonetice comune: redarea velarelor înainte de **e** și **i** prin **ț** și **dz** (devenit **z** în meglenoromână); **țer** „cer” și **(d)zer** „ger”; palatalizarea lui **n** înaintea desinenței **i**: **bun’** „buni”, **(a)dun’** „aduni” și păstrarea lui **n** în **(u)nă** „o” și **grân** (**gron**) „grîu”. Cei dintâi care s-au desprins din unitate au fost aromânii, în timp ce meglenoromânii au mai trăit în contact cu dacoromânii după exodul aromânilor, dezvoltând împreună cu aceștia unele inovații de limbă. Altă ramură a străromânilor este cea a românilor apuseni din nord-vestul Iugoslaviei, în vecinătatea dacoromânilor, cu care făceau, în perioada străromână, un grup comun, pe stânga și pe dreapta Dunării. Aceștia prezintă numeroase inovații comune de grai care lipsesc din aromână și meglenoromână, printre care rotacismul lui **n** intravocalic, evoluția lui **n** la **o** < lat **una**, fonetismul **grâu** (istr. **grăv**) < lat. **granum**, și redarea velarelor înainte de **e**, **i** prin **ț** și **ğ** (devenite, mai târziu, în istroromână, **ț** și **z**, independent de evoluția din aromână și meglenoromână). Acest grup posedă câteva albanisme comune cu dialectul tosc al albanezei.

Înainte de așezarea ungarilor printre români, acest grup s-a scindat, diferențiindu-se în grupul *dacoromân* și grupul *istroromân*. Scriind la câteva decenii de cercetare foarte productivă în domeniul dialectelor românești, Sextil Pușcariu a beneficiat de studiile profesorului său de la Leipzig, romanistul german Gustav Weigand, care și-a consacrat o bună parte din viață cercetării vorbirii românilor din nordul și din sudul Dunării, dând la iveală monografiile valoroase pentru fiecare dialect în parte. Se cuvine să amintim aici faptul că Emil Petrovici, elev al lui Sextil Pușcariu, autorul, între altele, al părții a II-a a ALR, unul dintre cei mai mari slaviști și dialectologi români, a adus o corectură poziției pe care Sextil Pușcariu o atribuia „românilor vestici” în perioada străromână. El observă că istroromâna, ca și celelalte dialecte românești, prezintă, în cuvintele din prima perioadă a influenței slave,

tratamentul lui *tj ca št și a lui *dj ca *zd etc., întocmai ca în bulgară și nu ca în sârbo-croată, unde acestea au avut, de la început, alte reflexe. Aceasta înseamnă că poziția „românilor vestici” trebuie așezată la est de izoglosa respectivă, pe teritoriu de influență bulgară, iar deplasarea strămoșilor istroromânilor dinspre nord-estul Peninsulei Balcanice spre nord-vest este mai târzie. Marele merit al lui Emil Petrovici este că a aplicat metoda geografiei lingvistice la spațiul străromân, ajungând la o concluzie interesantă și convingătoare (Petrovici, 1960).

Contribuția cea mai mare a lui Sextil Pușcariu rămâne însă încercarea de a reconstitui înfățișarea *străromânei*, căreia îi dedică o lucrare, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, în 1910, pe care a îmbunătățit-o, dându-i o variantă franceză în 1937, și prima descriere monografică, științifică și completă, a istroromânei.

„Românei comune”, sau „românei primitive comune”, îi acordă o mare atenție Al. Rosetti, elev al lui O. Densusianu, care are meritul de a corecta unele inexactități din teoria formulată de marele său înaintaș în *L'Histoire de la langue roumaine* și de a da o succintă și metodică descriere a perioadei când dialectele românești se găseau împreună. El se folosește de o bibliografie bogată și valoroasă, printre care lucrările și monografiile asupra dialectelor sud-dunărene ale lui Theodor Capidan, Tache Papahagi, Pericle Papahagi, Sextil Pușcariu.

Cel de al patrulea volum (1941) al *Istoriei limbii române*, concepută în șase volume, este rezervat descrierii românei comune și poartă subtitlul *Româna comună* (noi am folosit ed. a II-a, din 1966). Al. Rosetti consideră că epoca comună se plasează între secolele al VI-lea și al VII-lea, pe de o parte, și secolul al X-lea, pe de altă parte. Teritoriul pe care îl ocupa era format din Moesia Superioară și Inferioară, Dacia și Panonia inferioară. „Unitatea” românei comune a fost asigurată de necesitatea în care s-au găsit grupurile sociale românești de a comunica între ele, ceea ce înseamnă că aceste grupuri aveau aceeași limbă și aceeași civilizație. În cadrul românei comune, Al. Rosetti delimitează două ramuri: o ramură *dacoromână*, din care s-a desprins mai târziu *istrăromâna*, și o ramură *aromână*, din care s-a desprins mai târziu *meglenoromâna*. Comparația dintre cele două dialecte, dacoromân și aromân, „relevă cercetătorului unitatea de odinioară a limbii primitive, din care s-au

diferențiat aceste două dialecte” (p. 27). Pe lângă unele asemănări care pledează pentru unitatea românei comune, el constată unele deosebiri chiar în timpul epocii de comunitate, care „probează că aromâna, cu începere de la un moment dat, a stat izolată de dacoromână, ceea ce a permis menținerea și dezvoltarea divergențelor amintite” (p.28). Discutând inovațiile celor două dialecte, Al. Rosetti subliniază ideea că „dialectele derivate dintr-o limbă comună iau cu sine din trunchiul comun tendința de a inova în aceeași direcție, și grupurile odată separate dezvoltă inovațiile la fel” (p.32), pentru a combate pe Sextil Pușcariu, care a susținut (1940, p. 245 și urm.) că în perioada comunității apăruseră ca inovații de arie, deci particularități divergente, tratamentul diferit al consoanelor **c**, **g** din latină urmate de **e**, **i** și **u**: dr. **č**, **ğ**, arom. **ts**, **dz** și palatalizarea labialelor.

Expunându-și metoda întrebuințată în reconstituirea inovațiilor comune și inovațiilor independente, Al. Rosetti precizează: „am reținut numai faptele care au șanse de a se fi petrecut în perioada de comunitate a limbii române, eliminând din prima parte a expunerii noastre inovațiile care s-au putut produce în mod independent la sudul și la nordul Dunării, după despărțirea grupurilor” (p. 36). Credem că este suficient să amintim că D. Macrea a dovedit convingător, folosindu-se, atât de datele cronologiei absolute, cât și de datele cronologiei relative, pornind de la interpretarea diferitelor reflexe ale labialelor „palatalizate”, că inovația are o foarte mare vechime în timp, confirmând, în felul acesta, punctul de vedere al lui Sextil Pușcariu (Macrea, 1953, p. 94-101).

Nu ne putem declara de acord nici cu punctul de vedere că meglonoromâna este o ramură a aromânei, iar istroromâna este o ramură a dacoromânei. Chiar dacă în trecut acestea s-ar fi dezvoltat, până la un moment dat, împreună cu cele două mari grupări dialectale, așa cum foarte bine a intuit Sextil Pușcariu, aducând și argumente, ele au prezentat încă de la început unele particularități proprii.

O contribuție importantă la elucidarea problemei formării dialectelor românești sud-dunărene, aromân și meglenoromân, a avut-o Th. Capidan, cunoscător și cercetător al celor două dialecte. Lucrările lui sunt, pentru aceste două domenii, capitale.

În ce privește dialectul aromân, Th. Capidan are o părere controversată. Inițial, el a susținut că patria primitivă a aromânilor a fost mult mai la nord, în

apropierea Dunării, unde au trăit în contact cu dacoromânii. Pentru aceasta pledează documentele istorice ale vremii (mărturiile lui Kekaumenos, secolul al XI-lea), dezvoltarea cuvântului latin *romanus* cu accepțiune etnică, precum și numeroasele concordanțe lingvistice cu celelalte dialecte românești nord și sud-dunărene. Totuși, el nu exclude autohtonismul unor aromâni din Epir și din Tesalia, deoarece unele toponime de aici au fost supuse legilor fonetice dinaintea contactului cu slavii, cum ar fi *Săruna* < *Salonic*, *Băiasa* < *Vavissa* și *Lăsun* < *Elason*, cu **l** intervocalic > **r**, **v** inițial **b**, **v** intervocalic vocalizat și apoi dispărut, **ó** în poziție nazală > **u** etc., dar pentru un astfel de punct de vedere își dă singur seama că nu are suficiente probe (1932, p. 23). Th. Capidan combate chiar argumentele aduse de Tache Papahagi pentru susținerea autohtonismului aromânilor din Pind și din sudul Albaniei. Buzuindu-se însă prea mult pe numele de locuri citate mai sus pe care aromânii le-au putut cunoaște într-o perioadă premergătoare așezării lor, în drumurile spre vârtic în munții Pindului, Th. Capidan renunță la îndoielile din lucrarea amintită, susținând că „o parte din strămoșii aromânilor continuă vechea romanitate locală”, alimentată de aromânii coborâți de la Dunăre (*Romanitatea balcanică*, București, 1936 și *Limbă și cultură*, București, 1943). Al. Rosetti a combătut teza lui Th. Capidan cu argumentele pe care O. Densusianu (1961, I, p. 321) le-a folosit pentru a-și rezolva propria sa întrebare dacă poate sau nu fi vorba de un strat de aromâni conservat în actuala lor patrie, înainte de coborârea aromânilor din spațiul de etnogeneză.

Mult mai valoroasă este contribuția lui Th. Capidan la discutarea grupului meglenoromân, căruia îi dedică o monografie, rămasă neegalată în literatura de specialitate, *Meglenoromânii*, 3 volume, București 1925, 1928, 1936. În principiu el acceptă punctele cele mai importante ale lui Sextil Pușcariu, formulate încă în 1910 în *Zur Rekonstruktion...*, dar analiza este amplă și edificatoare.

Th. Capidan comentează critic toate lucrările privitoare la grupul meglenoromân ale lui C. Jireček, G. Weigand, Pericle Papahagi și Sextil Pușcariu. În ce privește originea meglenoromânului, el discută mai întâi opinia lui G. Weigand, după care meglenoromânii sunt niște resturi româno-bulgare, retrase în Meglen după destrămarea imperiului româno-bulgar, și apoi opinia lui C. Jireček, după care aceștia sunt urmași ai unei cete de pecenegi colonizați

în Meglen de împăratul bizantin Alexios Comnenul, după anul 1091, romanizați cu timpul, idee acceptată, în cele din urmă, de G. Weigand. Chiar și O. Densusianu a crezut în fuziunea unui element nord-dunărean cu pecenegii, cu precizarea că enclava dacoromână este anterioară așezării pecenegilor în Meglen. Ținând seama de toate ideile emise înaintea lui și comparând dialectele românești între ele, Th. Capidan arată că, pe lângă particularitățile lui proprii, dialectul meglenoromân prezintă 14 particularități comune cu dialectul dacoromân și 34 de particularități comune cu dialectul aromân. Între acestea, trei particularități sunt decisive: 1. **č**, **ğ** devin **ț**, **dz** (și apoi **z** în meglenoromână); 2. alterarea labialelor (în dialectul meglenoromân **b** + **ɫ** rămâne intact); 3. lipsa cuvintelor rotacizante și păstrarea lui **n** în **ună**, **grânu**, **frânu**, **brânu**, toate acestea în elemente de origine latină, ceea ce pledează pentru vechimea lor în limbă. În ambele dialecte lipsește aproximativ același strat de cuvinte comune cu albaneza (p. 59). După particularitățile comune cu dialectul aromân, numeroase și foarte importante, rezultă că meglenoromânii au făcut parte în perioada străromână din aceeași regiune din care au ieșit și aromânii. Ei sunt urmașii „românilor sudici” (ibidem), așa cum îi numise Sextil Pușcariu. Judecată după cele 14 particularități proprii, străvechi, care își au originea în perioada când ariile dialectale românești se defineau, precum și după unele dezvoltări comune meglenoromâne și dacoromâne, absente în aromână, vorbirea meglenoromânilor nu este un subdialect al dialectului aromân, ci un dialect de sine stătător. După așezarea meglenoromânilor în Meglen, vorbirea lor s-a dezvoltat independent, căci contactul între cele două grupuri de români n-a mai fost posibil. Nici chiar vorbirea aromânilor din localitatea Livedz, fondată prin așezarea unei enclave de aromâni între meglenoromâni, în urmă cu peste 100 de ani, n-a mai avut nici un efect asupra evoluției dialectului lor. În ce privește perioada când dialectul meglenoromân s-a desprins din străvechea unitate, Th. Capidan apreciază că aceasta a avut loc mai târziu, prin secolele al XII-lea, sau chiar al XIII-lea, pentru că numai astfel se pot explica inovațiile comune ale acestui dialect cu dialectul dacoromân și istroromân (p. 62).

În drumul lor spre Meglen, meglenoromânii au poposit un timp în preajma munților Rodope, unde s-au lăsat influențați de graiul bulgăresc din acea zonă, de la care au împrumutat rostirea ca **o** a lui **ă** (**â**) nazalizat (p. 63-64). Cum însă

în graiurile bulgărești rodopeze fenomenul este ulterior secolului al XII-lea, amestecul dintre meglenoromâni și pecenegi, decimați în anul 1091, este exclus (p. 64-65).

Asemănările de structură, numeroase și importante, și deosebiri din ce în ce mai puține, cu cât coborâm în timp, dintre dacoromână, aromână, meglenoromână și istroromână, au generat întrebarea comentată mai sus dacă aceste idiomuri sunt dialecte ale limbii române, definite într-o perioadă de unitate cel puțin relativă, sau dacă nu sunt chiar limbi romanice aparte (Șișmariev, 1952, p. 80-106). Mai aproape de zilele noastre, au apărut noi studii de geografie lingvistică în care aceste idiomuri au fost numite dialecte istorice, divergente, atipice etc. (Todoran, 1956). O română comună, ca unitate genetică și de structură, într-o perioadă îndepărtată este greu de demonstrat, dacă nu imposibil.

În concepția noastră, aceste vorbiri sunt stări ale limbii române, ca limbă neolatină, formată la nordul și la sudul Dunării. Această limbă neolatină este unitară tocmai prin zestrea ei latină, prin organizarea internă și prin continuarea proprie a unor tendințe apărute într-o perioadă foarte timpurie. Această limbă este altceva decât dalmata sau italiana, cu care prezintă unele asemănări, motiv pentru care M. Bartoli le consideră ca aparținând grupului de limbi romanice apenino-balcanic, dar și numeroase deosebiri. Unitatea acestor stări de limbă română, pe care didactic le putem numi dialecte, trebuie cercetată în primul rând în timp și apoi în spațiu, sau cel puțin concomitent. Ca în toate împrejurările când cercetăm datele lingvistice pentru a stabili varietăți dialectale, trebuie să avem în minte că diversitatea spațială traduce de fapt o diversitate temporală (Saussure, 1971, p. 271-272).

BIBLIOGRAFIE

- Capidan, Th., 1932, *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, București.
 Kovačec A., 1971, *Descrierea istroromânei actuale*, București, Editura Academiei R.S.R..
 Macrea, D., 1953, *Probleme de fonetică*, București, Editura Academiei R.P.R., p. 94-101.
 Petrovici, E., 1960, *Problema românilor „apuseni”*. In *legătură cu toponimicul Peșter din sud-vestul Serbiei*, în SCL, XI (1960), nr. 2, p. 195 s.u.
 Pușcariu S., 1940, *Limba română. I. Privire generală*.
 Pușcariu S., Bartoli, M., Belulovici, A., Byhan, A., 1906, 1926, 1929, *Studii istroromâne*, vol. I-III, București.

- Rosetti, Al., 1964, *Istoria limbii române*, București, Editura Științifică, 1964, vol. I-IV.
- Saussure, F. de, 1971, *Cours de linguistique générale*, Payot, Paris.
- Șișmariev, V.F., 1952, *Romanskij jazyki jugovostočnoj Evropy i nacional'nyi Jazyk Moldovskoj SSSR*, în *Voprosy jazykoznanija* I, 1952, p. 80-106.
- Todoran, R., 1956, *Cu privire la repartiția graiurilor dacoromâne*, în LR, V (1956), nr. 2, p. 38-50.